

FRANCESCA BONNEMAISON: EDUCADORA DE CIUTADANES

DOLORS MARÍN SILVESTRE

Diputació
Barcelona

Multitud de noies i dones adultes van passar per les aules de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, creat per Francesca Bonnemaison a principis del segle passat a Barcelona i sens dubte un projecte modern i innovador per a la consecució dels drets de les dones que ha de romandre en la memòria col·lectiva de la lluita feminista.

Francesca Bonnemaison, coneguda també com «Paquita Verdguer», rep en aquest llibre un homenatge a la seva vida i la seva obra amb motiu de la commemoració del 150è aniversari del naixement, i ofereix un recorregut pel seu context històric i vital alhora que posa èmfasi en els trets més característics de la seva personalitat, com van ser l'entusiasme i la perseverança.

**FRANCESCA BONNEMAISON:
EDUCADORA DE CIUTADANES**
DOLORS MARÍN SILVESTRE

**Diputació
Barcelona**

Coordinació: Àrea d'Igualtat i Sostenibilitat Social de la Diputació de Barcelona

Amb la col·laboració de l'Institut Català de les Dones de la Generalitat de Catalunya

Primera edició: maig de 2023

© del text: Dolors Marín Silvestre

© de l'edició: Diputació de Barcelona

Fotografia de la coberta: Arxiu de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona

Maquetació: Jordi Rodríguez Ramos

Correcció lingüística: Núria Garcia Caldés

Edició i producció: Subdirecció d'Imatge Corporativa i Promoció Insitucional de la Diputació de Barcelona

Impressió: Gràfiques Ortells SA

ISBN: 978-84-19091-70-3

DL: B 10659-2023

ÍNDEX

Presentació.....	6
Agraïments	8
Pròleg. Dones a la ciutat industrial: la fi de la invisibilitat femenina.....	10
Perfils femenins a la ciutat: l'incipient feminisme català.....	20
El feminisme reformista.....	25
El feminisme progressista	31
Francesca Bonnemaison: ciutadana barcelonina.....	37
Viure a «La Rosa de Foc», un perill per a la burgesia benestant	47
L'etnografia i les rondalles: Franar (1894-1898).....	62
L'afer de la família Verdaguer	70
Avall la guerra! Les dones, capdavanteres de la revolta de juliol de 1909.....	75
1909. La creació de la biblioteca: «Tota dona val més quan lletra aprèn»	86
L'Institut de Cultura. Els inicis: el local del carrer d'Elisabets	102

«Jo soc la dona de les labors»	111
1922. El nou estatge de l'Institut de Cultura: el Casal.....	115
I. Ensenyament secundari	119
II. Ensenyament professional.....	120
III. Ensenyament domèstic	124
IV. La consolidació de les línies educatives i les noces d'argent.....	127
La pràctica de l'esport.....	129
Les classes de cuina i la seva repercussió en la modernització de la cuina catalana: l'efecte Rondissoni i els seus canalons.....	132
Les eleccions: les dones tenen dret a vot. Les campanyes de Francesca Bonnemaison	138
<i>Claror</i> (1935-1936). Portaveu de l'Institut de Cultura	147
Temps de guerra i d'exili. 1936-1941.....	160
L'Institut de Cultura de la Dona i la Diputació.....	176
Viure sota el franquisme, una opció difícil.....	183
Una dona compromesa amb les seves idees.....	188
Els darrers dies d'una vida activa.....	194
Bibliografia.....	202
Annexos	
Annex 1. Traduccions publicades a <i>La Veu de Catalunya</i> i signades amb el pseudònim <i>Franar</i>	216
Annex 2. Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona. Padrinatges.....	223
Annex 3. Consells directius de l'Institut de Cultura	230
Annex 4. «Del temps present», conferència impartida a l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona el dia 11 de novembre de 1927	234
Annex 5. Feminisme de dretes. Article de Maria Teresa Gibert.....	249
Annex 6. <i>Claror</i> : Selecció d'articles (1935-1936)	252
Procedència de les il·lustracions.....	262

PRESENTACIÓ

Poques evidències més sòlides hi ha en la societat actual que la necessitat de reforçar la perspectiva feminista en la manera com vivim i ens governem. La persistència secular del patriarcat i les seves múltiples conseqüències negatives constitueixen un dels majors obstacles a què ens enfrontem quan es tracta de transformar el món en un lloc més just, solidari i sostenible.

Això que ara tenim molt clar no ho era tant fa poc més d'un segle. La commemoració del 150è aniversari del naixement de Francesca Bonnemaison (1872-1949) ens ofereix una bona oportunitat per revivre una trajectòria emblemàtica d'aquesta evolució social cap al feminisme. A principis del segle passat, Bonnemaison va impulsar un projecte modern i innovador per a les dones de Barcelona i els voltants: el 1909 va néixer la Biblioteca Popular de la Dona —la primera d'Europa d'aquestes característiques— i, un any més tard, a causa de l'èxit d'aquella iniciativa, va fundar l'Institut de Cultura. Tots dos eren espais únics, innovadors i singulars en l'època, i gràcies a ells moltes dones van tenir un accés a la cultura i a la formació que aleshores els era negat.

La idiosincràsia d'aquestes dues institucions i la personalitat de la fundadora són part de la història particular i col·lectiva de la ciutat de Barcelona. Una memòria històrica que, en termes generals, com ja he remarcat, se sol explicar des d'un punt de vista androcèntric, que invisibilitza els talents i les obres importants de dones com la «Paquita Verdaguer», com Bonnemaison era coneguda familiarment.

Per això cal recuperar i donar llum al que tant s'ha silenciat. Perquè les dones no vivien només als espais privats, sinó que, en aquella època del tombant de segle, plena de canvis socials, polítics i econòmics, van començar a estar presents en alguns espais públics, i Francesca Bonnemaison va contribuir decididament a aquesta primera emancipació femenina.

La Diputació de Barcelona, hereva del llegat de Francesca Bonnemaison, manté el compromís d'oferir a la ciutadania el que ella va adoptar com a divisa: «Tota dona val més quan lletra aprèn». Per això hem convertit l'edifici que va iniciar el desplegament de la seva obra —que gestionem des de 1941, ara amb el nom d'Espai Francesca Bonnemaison—, en un centre de referència que fomenta la participació activa de les dones en tots els àmbits de la cultura i des del qual impulsem polítiques d'igualtat d'oportunitats adreçades al conjunt de la ciutadania dels pobles i de les ciutats de la província de Barcelona.

Ara, amb motiu del segle i mig del naixement de Bonnemaison, rescatem aquest llibre publicat el 2004, quan vam posar en marxa el renovat Centre Bonnemaison, i l'ampliem amb nous continguts, fruit de troballes recents relacionades amb la vida i l'obra d'aquesta precursora excepcional.

NÚRIA MARÍN MARTÍNEZ
Presidenta de la Diputació de Barcelona

AGRAÏMENTS

A la Laia, en Joan, la Maia i l'Adrià

Aquesta biografia de Francesca Bonnemaison, que m'ha permès descobrir la seva personalitat generosa i singular, ha estat fruit d'una recerca començada ja fa uns quants anys sobre la història de les dones barcelonines i les seves possibilitats d'accés al coneixement, i també sobre l'auto-didactisme de les classes populars, a finals del XIX i els anys anteriors a la Guerra Civil, que va derivar, després de la lectura de la meua tesi doctoral a la Universitat de Barcelona, cap a l'aprofundiment d'uns apartats temàtics determinats, tant amb fonts documentals com orals, en les quals he continuat investigant. Un d'aquests apartats fou el que avui presentem, publicat ja el 2004 i ara revisat i ampliat amb motiu de la commemoració del 150è aniversari de la protagonista.

Cal agrair les seves reflexions a les persones amb qui hem consultat la nostra recerca, com Albert Balcells, Teresa Vinyoles, Josefina Roma, Mercè Otero, Conxa Llinàs, Montserrat Argente, Elsa Plaza i Ignasi Terrades, que han seguit de prop els meus treballs i recerques i la present actualització. També a les investigadores i amigues: Àngels Marín, Sonia Torres, Rosa Elvira Presmanes i Antonina Rodrigo. A les persones que al seu moment em van facilitar documentació personal: Lleonard Ramírez, Miquel Gisbert, Josefina i Carmen Ibáñez, i naturalment familiars de la nostra biografiada: Manel, Àngels i Montserrat Rucabado Verdager, que amb la seva generositat i simpatia van fer una primera tasca de recerca molt profitosa facilitant-me documents i fotografies personals de Francesca Bonnemaison, «Paquita Verdager», com fou coneguda popularment. A més, Laia Fluvià i Joan Fluvià m'han ajudat en la recerca als arxius i biblioteques, i també en el suport informàtic.

D'altra banda, tinc un deute ineludible envers totes aquelles investigadores que han treballat per dotar les ciències socials i la literatura d'una perspectiva de gènere i a les quals he seguit en els seus treballs: Mary Nash, Susanna Tavera, Geraldine M. Scanlon, Sheila Rowbotham, Martha Ackelsberg, Temma Kaplan, Dolors Moles, Isabel Segura, Marta Pessarrodona i Carmen Alcalde.

I em cal reconèixer un altre deute impagable, com moltes investigadores de la meva generació, envers les dones que als anys de la Transició es van constituir en baula necessària en la cadena de les genealogies i el pensament feminista: les companyes de La Sal i en especial l'artista i activista Mari Chordà, o les editores de *Vindicación feminista*, sobretot Lidia Falcón.

En el camp dels arxius cal destacar la consulta profitosa, gràcies a la gentilesa del seu personal, de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona, la Biblioteca Francesca Bonnemaison, el Centre de Documentació Joaquina Alemany de l'Institut Català de les Dones, l'Arxiu Nacional de Catalunya, la Biblioteca Pública Arús, la Biblioteca de Catalunya, l'Arxiu General de la Diputació de Barcelona —i el seu fons de l'Institut de Cultura i la Biblioteca Popular de la Dona—, i en especial a Joan-Xavier Quintana.

Un deute més el tinc amb la diputada Imma Moraleda, que va facilitar l'edició d'aquesta publicació el 2004, i a Sonia Ruiz, que va tenir cura de la recerca i l'edició. En l'actualitat, gràcies a la celebració del 150è aniversari de Francesca Bonnemaison, hem pogut actualitzar i aprofundir en la nostra recerca pel fet que he estat nomenada comissària d'aquesta celebració cultural. Agraïm la implicació en el tema de l'Honorable Consellera d'Igualtat i Feminismes, Tània Verge: el centre de Documentació Joaquina Alemany i Roca, comandat per Montserrat Argente, i la tasca de coordinació de Miquel González de l'Institut Català de les Dones. També a la Diputació de Barcelona, a la Il·lustre Diputada Lluïsa Moret, i a la seva Oficina de Polítiques d'Igualtat i la seva Àrea d'Igualtat i Sostenibilitat Social, també a la diputada de Polítiques d'Igualtat, Alba Barnusell, que han fet possible la present revisió i edició de la seva biografia.

D'altra banda, agraïments a totes les persones que han fet el camí més senzill: Núria Moreno Deamo, Ester Haba, Elena Lledós, Mercè Gradaille, Laura Bayo, i la bona feina al voltant de la commemoració La Bonne-maison Gastronòmica de Laia Moret, Toni Ribes i Ramon Albornà de l'Escola de la Dona. A més, cal agrair a Emma Termes la tasca acurada del disseny de l'exposició i el tractament dels documents gràfics que acompanyen aquesta celebració.

PRÒLEG. DONES A LA CIUTAT INDUSTRIAL: LA FI DE LA INVISIBILITAT FEMENINA

Fa uns quants anys, al segle XIV, en concret l'any 1405, una escriptora veneciana, Christine de Pisan, va descriure la seva Cité des Dames.¹ En aquesta obra, l'autora convida les seves germanes (que se li apareixen en somnis i representen tres virtuts laiques: la raó, la rectitud i la justícia) a contemplar la perfecció de la nova ciutat que es proposa edificar. En aquesta ciutat, les dones estaran lliures de les mirades dels homes i al mateix temps podran estudiar i aprendre:²

Agenollada davant les tres, vaig prometre realitzar els seus desitjos. Vaig rebre l'ordre: Agafa la ploma i escriu! Beneïdes sien les que viuran a la nostra ciutat i engrandiran el nombre de ciutadanes de la virtut. Que tot el col·legi de les dones aprenguin la lliçó de la Saviesa.

En aquest text es relata com les dones sempre han buscat el camí del coneixement i del saber, sempre tancat per a elles i reservat als homes, i entre ells als dirigents.³ En aquesta somiada i utòpica ciutat de la virtut, l'autora

1. Pisan, Christine de (1986).

2. «Si vous en prenez soin, elle sera pour vous toutes, non seulement un refuge, mais un rempart contre vos ennemis». Pisan (1986).

3. Christine de Pisan es va casar als 15 anys i deu anys després va quedar vídua amb tres fills, amb la seva mare i una neboda. Va haver de mantenir tota la família, amb força problemes de diners, ja que els que en devien al seu marit no li feien cas, i va suportar la solitud i la manca de comprensió. Tot plegat la va portar a escriure. En el pròleg de la seva *Ciutat* explica: «Jo no podia comprendre ni admetre que el judici dels homes sobre la naturalesa de les dones fos fonamentat. M'entossudia, per una altra part, dient-me que era improbable que tants homes il·lustres, doctors de grans talents i profunds, poguessin parlar de forma tan excessiva que em resultava gairebé impossible trobar un text moral en què no hi hagués un capítol vexatori per a les dones. Aquesta única raó era prou forta per fer-me deduir que devia ser veritat. I així, doncs, jo em fiava més del judici de l'altre que del que sentia i sabia en mi de ser dona».

pensa en un espai públic en què les dones puguin defensar-se de la seducció o de la misogínia masculina i alhora puguin gaudir de les seves pròpies creacions i potenciar talents i habilitats. Tot plegat en un petit estudi, precedent important de la més tard reivindicada per Virgínia Woolf «cambra pròpia». Així, Christine de Pisan es va convertir en escriptora. Fins i tot sembla que va instal·lar un taller de còpies. Va defensar públicament les dones com a gènere davant el gir que feia la societat del seu temps i va denunciar la marginació que sofrien pel que fa a l'educació i la cultura. Pisan va posar de manifest que no s'acomplia l'ideal d'universalitat de l'Humanisme, ja que el sexe femení en quedava exclòs. La seva participació en el debat li va proporcionar renom i va animar moltes altres dones a prendre la paraula i a expressar-se públicament.⁴

Des de l'edat mitjana que la dona es pensa ella mateixa com una part de la ciutat, amb un espai propi, la seva cambra, destinat a potenciar el coneixement i la creativitat. L'educació és concebuda com el camí vers aquest coneixement i la dona, tradicional instructora dels fills i les filles a la família, transmissora de la saviesa popular, de l'agricultura, la ceràmica, les arts de la cuina, del vestir i de l'economia domèstica, veu, però, que tot aquest coneixement és infravalorat per les persones que en l'esfera pública decideixen sobre el futur de la comunitat. Com molt bé reflexiona Christine de Pisan: «Perquè la intel·ligència de les dones és semblant a la dels homes i la diferència entre la seva producció procedeix únicament de l'educació».

Així, arts i ciències han de ser igualment oberts a les dones i, per tant, l'escriptora els ofereix el projecte d'una gran ciutat dels estudis.

Però aquest utòpic projecte femení d'una ciutat amb ciutadanes de ple dret és una quimera. Trigarem molts i molts anys fins que les dones assoleixin, no tan sols el títol de ciutadanes, sinó també l'accés al coneixement. Podríem afirmar, sense equivocar-nos, que el camí del coneixement i el grau de ciutadania van lligats al desenvolupament de la lluita de les dones per la seva incorporació al lloc que els pertoca en la societat. La ciutat imaginada per Christine de Pisan s'inscriu dins dels projectes utòpics que de tant en tant han il·luminat la història i la literatura. La seva utopia és la més antiga del Renaixement, encara que hagi passat força desapercibuda. Anys més tard aparegueren les de Tomàs More, Campanella, Bacon

4. Una bona introducció a l'autora i a la filosofia femenina en general es pot consultar a: Llinàs, C.; Massó, A.; Sánchez, M. J. (2002), pàg. 58 i s.

o Rabelais.⁵ L'imaginari utòpic europeu anava prenent forma territorial, sempre al costat de la ciutat imaginada, envoltada de «l'edat d'or» antiga, amb arbres fruiters, jardins i horts comunals. Recordem-ho: les dones han plantejat també les seves utopies ja des del Renaixement, i sobretot a l'entorn del segle de les Llums i amb l'aparició del moviment obrer, i totes en conjunt han estat força menystingudes en la historiografia oficial. Ens ho mostra la professora Anna Maria Verna en els seus estudis.⁶

La ciutat medieval, fortament espacial i segregadora, amb llocs determinats on s'inscrivía la ciutadania, els murs i les muralles que la protegien de qui no tenia ciutadania ni drets, i les minories excloses, s'anà transformant en la ciutat moderna, fruit del capitalisme impulsat per la burgesia enriquida. Les muralles són enderrocades, el territori central i decisorí es desplaça cada cop més cap a la perifèria. Neixen eixamples planificats, jardins urbans i nous espais comuns. La transformació de la ciutat i les seves contradiccions donen pas a noves concepcions utòpiques, i les dones també hi estan implicades perquè la seva revolució encara no ha triomfat. El camí del coneixement els és vedat, segueixen essent invisibles. El desenvolupament de les ciutats industrials europees i americanes no va deixar, però, grans espais a les dones, només algunes privilegiades foren contemplades com a esnobs o excepcions de la regla. La ciutat es va convertir en un lloc on les dones eren invisibles en els espais públics en què es dirimien els assumptes globals. Confinades a l'espai privat de la llar, i enquadrades en fàbriques i tallers, en el servei domèstic, cosint a casa per compte d'altri i més tard integrant-se en magatzems i botigues, seguien catalogades com a ciutadanes de segona, amb pocs drets i... moltes obligacions.

El capitalisme i el sistema de fàbrica comportà noves situacions d'explo-tació i alienació per al gènere humà, com mai abans foren concebudes. Ben aviat els descontents agafen les seves plomes i veu la llum tot un seguit de llibres utòpics sobre el període i les idees de la revolució anglesa: Winstanley, Hobbes o Harrington; de la Il·lustració francesa: Cyrano de Bergerac, Foigny, Fénelon, Lesconvel, Morelly, Voltaire, Restif de la Bretonne, Diderot o algun capítol de Sade mateix, o els contes de Swift, i dels socialismes naixents. Entre els anomenats socialistes utòpics, que dissenyen —i de vegades porten a la pràctica— les seves ciutats imaginades, destaquem, pel seu interès: Robert Owen, el comte de Saint Simon, Étienne Cabet, Edward Bellamy, Theodor Hertzka, Joseph Dejacque o

5. Berneri, M. L. (1984).

6. Verna, A. M. (2019).

Charles Fourier. Entre tots ells sobresurt Charles Fourier per la particular visió de la dona que sosté i el seu paper dins la societat. Una de les característiques de les doctrines socials emergents posteriors a la Il·lustració i que prefiguren els socialismes és la integració de les dones en el discurs col·lectiu, el reconeixement del paper que els correspon en l'esdevenir comú. Però ningú com Fourier l'explicita en el seu temps. Aquest autor arriba a afirmar que la humanitat només podrà avançar quan la dona estigui plenament integrada en el projecte social global. Al mateix temps, en unes metàfores visionàries, explica com poden conformar-se les unions matrimonials en el Falansteri, la seva ciutat ideal, i com els éssers humans han de donar lliure expressió als sentiments. Al mateix temps, insisteix en el dret a l'educació i al coneixement. I en una cosa molt important: les activitats. Tant les industrials com les artesanals, els jocs, la jardineria, o qualsevol manifestació intel·lectual, tenen la mateixa consideració dins l'estructura del treball per torns de totes les persones membres de la comunitat. La idea del treball rotatori i distribuït a tothom és encara una utopia, però en el seu temps va resultar una idea atractiva, també entre la població femenina, que d'aquesta manera entra en els cercles societaris. Cal no oblidar que, el 1841 i a Barcelona, clandestinament i de la mà d'una dona —la pedagoga belga Maria de G.—, ja es distribuïa una de les primeres introduccions al pensament de Fourier: *Explicación del sistema societario*, traducció del publicat abans a París el 1838.⁷ Maria de G. era el pseudònim de Zoé de Gamond, que havia participat en un experiment utòpic fourierista comunal.

Si parlem de ciutat i utopia, de coneixement, saber, treball artesà i sistema de fàbrica és perquè intentem descriure en quina situació es troba Barcelona a mitjans del segle XIX. Una ciutat que surt de l'artesanat urbà i que es complementa amb els productes dels horts situats fora muralles i de dos deltes rics, el del Llobregat i el del Besòs. Les fàbriques ja han fet la seva aparició en aquesta zona. Som al lloc més industrialitzat de l'Estat espanyol i en pocs anys aquesta industrialització ha d'aglutinar al seu voltant una bona quantitat de mà d'obra emigrada de la Catalunya interior i d'altres zones de la Península. En pocs anys, la ciutat passa de tenir una estructura medieval a enderrocar muralles, transformar-se i engrandir-se, fagocitar uns quants municipis limítrofs i mostrar-se al món com a moderna ciutat europea i cosmopolita, gràcies al gran projecte, amb aires utòpics, de l'Eixample de Cerdà.

7. Sobre Zoé de Gamond i la seva obra, vegeu Marín, D. (2018).

Dins d'aquesta ciutat que creix, que es transforma dia a dia, neix una dona, Francesca Bonnemaison, que no es mostra impassible davant la invisibilitat de les dones. En aquesta ciutat prodigiosa, moltes persones volen canviar el seu destí, i les dones no en són l'excepció, però els manquen espais públics, llocs d'integració i d'accés al coneixement, fer-se visibles en l'entramat urbà. Francesca Bonnemaison va dedicar la seva vida a fer-ho possible. Amb l'Institut de Cultura de la Dona va possibilitar l'accés de nenes, joves i dones adultes a la sociabilitat i al saber. Va possibilitar la conversa amb altres dones i la dignificació de bona part de feines considerades tradicionalment «femenines», com ara cuinar, brodar, sargir o dibuixar. Les barcelonines van aprendre, amb mètode, a fer capells, botànica, astronomia, història, art, matemàtiques, àlgebra o tenidoria de llibres en un espai propi i privilegiat, excepció notable en el seu temps.

L'espai femení es va anar creant a la ciutat des dels primers anys del segle xx. Les dones van passar d'estar confinades en habitacions per cosir, cuines, rectories i obres de caritat, i altres espais específics, a agafar el tramvia per anar a «la Cultura» —com era popularment conegut l'Institut—. Es feren visibles al centre antic de la ciutat, a prop dels llocs de decisió masculins, la Borsa, l'Ajuntament, les oficines i els grans negocis. Les barcelonines es van integrar de ple no tan sols en l'antic sistema de fàbrica, o en l'encobert i precari treball a casa, sinó que van sortir cap a les oficines, les botigues, els grans magatzems o el funcionariat. I junta-ment amb l'Escola somiada, es basteix, un xic abans, el seu gran complement, una eina bàsica del saber: la Biblioteca. Fundada per Francesca Bonnemaison, és la porta oberta al món de totes aquestes nenes i noies que els diumenges acudeixen a la subversió del destí per al qual estaven destinades. El coneixement i la integració en el projecte barceloní dona pas a les ciutadanes de ple dret. Per fi les dones deixen de ser invisibles.

Una pregunta que ens podem plantejar és el perquè del silenci sobre l'obra de Francesca Bonnemaison, coneguda també com a Paquita Verdager. D'una banda, l'oblit és important, malgrat la recuperació de la història recent del nostre país. Durant el franquisme, aquesta exclusió fou generalitzada per a tots els àmbits catalans i educatius dels anys anteriors a la Guerra Civil. La història oficial no es va ocupar de glossar figures *non gratae* al seu discurs, tot i que la Falange Española va ocupar l'Institut de Cultura i la Biblioteca Popular de la Dona i els va castellanitzar, desempoderar i desvirtuar. Francesca Bonnemaison es va apartar immediatament d'aquelles dones que ensenyaven «Hogar» i malmetien la seva obra.

Per tant, tampoc ella va ser reivindicada, ni per elles ni per ningú. Amb la recuperació democràtica aviat es van buscar les persones protagonistes de la història del segle xx. Però es va reivindicar poc l'obra ciutadana de «donya» Paquita Verdaguer, com ja hem dit que se la va conèixer popularment. Pesava massa la seva militància política dins la Lliga regionalista, i el seu posicionament al costat del Cambó de la dictadura de Primo de Rivera i dels fets de la Guerra Civil; tot plegat va enfosquir la seva immensa aportació a la història de la ciutat i a la història de la dona en particular. A més, la visió androcèntrica del nostre passat més immediat va deixar les trajectòries femenines molt oblidades.

Però és important fer una revisió historiogràfica, ja que l'accés a la cultura —no únicament domèstica (que es coneixia com *ménagère*), sinó general i especialitzada— que va proporcionar a les burgeses barcelonines, i a bona part de les dones de classe mitjana i treballadora, va ser determinant en l'esdevenir de la ciutat. Sense la formació que van rebre els centenars de dones en la seva institució, la transformació moderna de Barcelona seria diferent, sense l'especialització i la dedicació a determinats oficis i habilitats. El fruit de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona no s'ha de valorar només quantitativament o qualitativament, cal assenyalar que dins l'imaginari social de la Catalunya del seu temps es va establir un nou model que donava a la dona la seva majoria d'edat, sense proposar- s'ho, ja en els seus postulats inicials. L'Institut de Cultura es va convertir en un referent important. De la modesta biblioteca dominical i les rifes de figurins, es va passar a la creació d'un ensenyament especialitzat, de qualitat i avançat, amb classes de fotografia, d'àlgebra, delinea-ció, botànica, astronomia o idiomes dictades pel millor professorat del moment. I a la pràctica, es va comprovar que a Barcelona les dones tenien dret a una formació i a una educació que els permetia sortir del seu espai privat i orientar la vida professional cap a destins independents.

De ben segur que si Francesca Bonnemaison no hagués estat una dona, la seva història seria més coneguda, ja que en el seu context era un personatge molt popular i estimat a la ciutat, i l'Institut de Cultura era una institució ciutadana, valorada i respectada per les persones barcelonines. Hi van desfil·lar i fer classes o conferències les personalitats més il·lustres del país i de l'estranger, com s'observa en el llibre de firmes. Les alumnes eren convidades a presentar els seus treballs en nombrosos certàmens oficials.

María Luz Morales (1889-1980), directora de *La Vanguardia* (col·lectivitzada des de l'agost de 1936 fins a 1939) i antiga alumna de l'Institut de Cultura, recorda Francesca Bonnemaison:⁸

Amante de los libros, comenzaría a cuidarlos, a vivirlos, como bibliotecaria de una modestísima obra parroquial de Buenas Lecturas, instalada en los claustros de la iglesia de Santa Ana, precaria institución que, de su mano, se independizaría, saltaría al corazón de la ciudad, crecería, triunfaría, como Biblioteca de la Mujer; una bien nutrida y estupendamente regida Biblioteca, que por aquellos tiempos, competía con ventaja con las mejores de la ciudad.⁹

Multitud de noies i dones adultes van passar per les aules de l'Institut de Cultura i per la Biblioteca Popular de la Dona creada per iniciativa de Francesca Bonnemaison. Gràcies a ella i a la seva obra, aquestes dones i aquestes noies van sortir al carrer i tingueren accés al món de la cultura i del debat entre les seves companyes. Procedien de la classe alta de la ciutat, però, aquells anys, costava força sortir de casa i «aprendre». Costava, també, relacionar-se amb noies de la mateixa edat d'altres classes socials que no treballessin «al servei» de la família, sortir al carrer, voltar, veure hospitals, fàbriques, i llocs on no estava ben vist deambular. Altres alumnes procedien de classes mitjanes, i l'Institut de Cultura fou l'excusa perfecta per sortir de les llars obreres i del minvat sostre social que els era ofert des del naixement.

L'ensenyament professional, combinat amb el domèstic, va fer més fàcil el camí a moltes noies. Algunes nenes, modistes o costureres, van aprendre a tallar patrons de roba, a cosir, a fer sargits i puntes de coixí, però com que la seva instrucció era tan minsa es crearen cursos especials de gramàtica i aritmètica; si no, poc podien interpretar mesures decimals, patrons

8. María Luz Morales va portar una intensa activitat periodística. Alumna de l'Institut de Cultura i llicenciada en Filosofia i Lletres, va treballar per a *El Hogar y La Moda* (1923) fins a esdevenir-ne la directora. El 1924 entrà a *La Vanguardia* per fer-se càrrec de la secció *Vida Cinematogràfica*, on signava com a *Felipe Centeno*. De 1926 a 1934 va col·laborar amb *El Sol* a càrrec de la secció *La Mujer, el niño y el Hogar*. Va escriure teatre i fou la directora de la Residencia de Señoritas de Barcelona als anys trenta. Amb motiu del seu càrrec dins la col·lectivització de *La Vanguardia*, fou empresonada el 1940 i apartada de la professió. També signà com a *Ariel* o *Jorge Marinada*. El 1948 treballava al *Diario de Barcelona* com a crítica teatral i en diferents editorials barcelonines. La seva, com la de Francesca Bonnemaison, és també una història poc recollida i valorada, com la de la majoria de dones.

9. Morales, M. Luz, «Una Mujer y su obra», dins: *Diario de Barcelona*, 9 d'abril, 1972.

o figurins. Altres noies, dependents de comerç, aprenien cultura general o nocions d'art, i també a tractar la clientela, en curssets especials com el que es va organitzar per a les dependents dels populars i moderns magatzems El Siglo. Totes aprofitaven les tardes per assistir a classes, anaven al centre de la ciutat des del passeig de Gràcia, l'Eixample, la Bonanova o Pedralbes, però també des de barris extrems com Ciutat Vella, el Clot, el Poble Nou, Sants, Sant Martí de Provençals o Horta. Burgeses i dependents es barrejaven amb secretàries, funcionàries, minyones i modistes.

La seva experiència fou única a tot Europa. Va néixer d'una voluntat organitzativa important des d'una de les poques esferes en què les dones podien actuar sobre el seu entorn i transformar-lo, des de les engrunes que se'ls deixaven a les dones de l'oligarquia de la ciutat per no confinar-les totalment a les seves llars, on disposaven de minyones i de moltes hores mortes. Des del reducte de la caritat, de les reunions parroquials, de les obres piadoses, Francesca Bonnemaison, una filla única i dotada d'un caràcter fort i decidit, va organitzar un recinte interclassista, un espai específic per a dones, en una ciutat turbulenta amb greus tensions socials, polítiques i culturals que van anar impregnant la trajectòria de l'Institut de Cultura i la seva gestió fins a la disgregació a mans de la Falange Española el 1940. L'obra de l'Institut de Cultura va ser tan important que aviat se'n van instal·lar filials a Vic, Riudoms, Igualada, Reus, Capellades, Badalona, Esplugues de Llobregat i Vilafranca del Penedès. A Canet de Mar, Francesca Bonnemaison va participar en el Patronat de la Biblioteca i va ajudar, decididament i amb justícia, els membres de l'Escola Montessori. Era una institució propera al laïcisme davant els atacs ultramuntans de diverses escoles religioses femenines de la població que volien tenir-ne el control i l'edifici.¹⁰

Gil Bonnemaison, el pare educador; Narcís Verdaguer i Callís, el marit; Francesc Cambó, el fill adoptiu, empresari i polític; Jacint Verdaguer, el poeta; Josep Ildefons Gatell, Carles Cardó i Aureli M. Escarré, els sacerdots, tots ells influents, van formar la part més destacada de l'univers de

10. El tema depassa aquesta biografia per la seva complexitat. És força interessant l'intercanvi de cartes d'ambdós bàndols enfrontats i la mediació de Francesca Bonnemaison, que fineix per enemistar-se amb la classe patronal de Canet de Mar. Hi ha posicionaments d'A. Galí, a favor de l'escola de la Mancomunitat i la mestra de Montessori, i dels industrials tèxtils canetencs, també dels capellans i religioses de la vila, que volen exercir el seu monopoli en l'ensenyament. Tota la documentació (cartes, escrits, cartells i projectes educatius) és consultable a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

Francesca Bonnemaison. Les bones amigues de l'Institut de Cultura, les burgeses barcelonines influents i destres, les noies de classe mitjana, alumnes i deixebles, les obreres i les dones que venien de terres llunyanes, totes van ser observades de prop per aquella dama sàvia i singular que els va canviar el destí en molts casos. Va gaudir d'amistats fidels, com la família dels López-Picó (que posen el nom de Narcís al seu tercer fill, en homenatge a Verdaguer, el marit), la família Patxot-Rabell o els Saltor-Soler. Cal revisar quina personalitat tenien per veure la interacció amb Francesca Bonnemaison, molt més intensa i constant del que podria semblar a primera vista. Verdaguer i Callís, malalt i treballador, va tenir en ella una incansable col·laboradora que li ordenava la correspondència, li escrivia no pocs articles i li corregia tots els textos. Anys més tard, Francesc Cambó, el seu afillat, també demanà les seves influències ciutadanes, que la relacionaven amb la classe dirigent barcelonina i amb importants sectors de l'Església. Cap als darrers anys de la dictadura de Primo de Rivera i als anys de la República, Francesca s'anava convertint en la dona que aconsellava Cambó en tots els assumptes, inclosos els sentimentals. Va organitzar la Secció Femenina de la Lliga i va aportar-hi el vot d'amigues i deixebles. La tasca de secretariat i de control de correspondència del líder de la Lliga fou important des de l'exili d'una dreta catalana, cristiana i acomodada a partir de 1936. Francesca Bonnemaison, potser sense proposar-s'ho, esdevingué una de les grans polítiques conservadores de Catalunya. Va mantenir-se sempre ferma en la seva catalanitat i també dins de les seves posicions de la Lliga. Va defensar l'ordre burgès establert i el de la seva classe, i des del reformisme social va impulsar les ciutadanes barcelonines en el camí de l'educació i el treball. I, és clar, també va topar amb aquelles persones que semblava que compartien ideals, amb persones reaccionàries i integristes que no van acceptar la seva obra, amb qui volia seguir confinant la dona al cercle privat, els misògins que la desvaloraven o aquelles persones que ni tan sols volien que les coses canviessin en una ciutat com Barcelona, que es transformava a cada segon que passava.

Hem estructurat el present treball al voltant de la biografia de Francesca Bonnemaison dins el seu context cultural, social, polític i religiós, íntimament lligat a la trajectòria de la Barcelona del seu temps i a la mateixa història de l'Institut de Cultura i la Biblioteca Popular de la Dona. La interacció entre el personatge i la ciutat és intensa. Les convulsions ciutadanes, la polarització urbana entre un reivindicatiu moviment obrer i una classe política patronal poc permeable a les seves demandes, l'apropiació

de les forces socials, sempre en tensió, dins el marc de l'espai urbà en construcció i l'exposició a la llum pública d'aquests enfrontaments (a voltes molt violents) formen part de la mateixa evolució personal de Francesca Bonnemaison. El seu pensament, en origen lligat al conservadorisme catòlic d'arrel reformista, anà canviant, sororament i solidàriament, a mesura que avançava en el seu coneixement de la situació de les dones a la ciutat.¹¹ De la creació d'una institució altruista i caritativa segons els cànons de la seva època, va passar a l'organització i la gestió d'una veritable escola de ciutadania per a totes les dones de Barcelona. L'emprenedoria i la força que la van caracteritzar van possibilitar la creació privada d'un projecte modern i de qualitat que admira la intel·lectualitat europea del seu temps. Podem reconstruir, a partir de les seves relacions, escrits, estratges i activisme una genealogia femenina i fins i tot feminista, ja que moltes de les seves alumnes van impulsar projectes trencadors al seu temps, antecedents i precursors dels actuals. Si avui parlem de sororitat, concepte molt actual i inèdit als anys de l'Institut de Cultura, comprovem com ella el va emprar, no només per dirigir-se a les seves amigues i col·laboradores, sinó per crear canals d'intercanvi i fraternitat. Totes aquelles dones que es reunien a Sant Pere Més Baix van transitar i passejar pels camins igualitaris, relacionals i identitaris entre elles mateixes, en una gran àgora plural. Totes elles van aprendre, crear, intuir, escriure i teixir formes d'autoritat femenina i d'empoderament que va trencar les barreres imposades des de la tradició i el patriarcat, en una aliança femenina interclassista, intergeneracional i solidària. Foren pioneres en la recerca del coneixement, el treball igualitari i el sufragisme en un espai inimaginable en el seu temps que vingué de la mà de Francesca Bonnemaison.

11. Per fer front a les escoles promocionades pel lliure pensament, la maçoneria o l'anarquisme, que aquells anys eren anomenades «neutres» —ara serien laiques—, l'església va organitzar, en els mateixos edificis eclesiàstics (a les rectories i generalment a la sortida de missa), classes d'aritmètica, lectura i costura que eren anomenades «Escuelas Dominicales». Aquests centres es proposaven: «dispensar a las sirvientas y a las jóvenes del pueblo [...] el precioso beneficio de una educación e instrucción cristianas, acomodadas a su edad, sexo y condición. En la primera se comprende la enseñanza de la Doctrina Cristiana [...]; la segunda se encierra en los precisos límites de leer, escribir y contar». I afegien: «Compartimos las penas y las alegrías de las hijas del pueblo, a quienes tratamos con amor de madre y de hermana, y nos damos por recompensadas cuando las oímos decir "Cuán buenas son las señoras", porque entonces podremos exclamar, convencidas que nuestra voz resonará en sus corazones: "Cuán bueno es Dios"». A Jutglar, A. (1970).

PERFILS FEMENINS A LA CIUTAT: L'INCIPIENT FEMINISME CATALÀ

L'emancipació de la dona va haver de fer un llarg camí per arribar al punt en què estem en l'actualitat. Com a la resta d'Europa i Amèrica, la lluita per la incorporació de la dona a la vida pública va ser dura i va estar plena d'obstacles. A Catalunya es van repetir els models de la revolució industrial d'incorporació de les dones al treball en inferioritat de condicions. I també les possibles solucions lligades al moviment obrer internacional, i/o a la visió burgesa més o menys progressista de la qüestió.

El feminisme, tal com es va entendre als països europeus i americans més avançats, trigà força a implantar-se a Catalunya. El debat anglosaxó sobre els drets de les dones i la seva incorporació a la vida pública —a partir del vot— es fa amb un endarreriment notable. Dues en són les causes principals: d'una banda, el retard en el procés industrialitzador, i de l'altra, el gran pes del catolicisme en les estructures socioculturals i econòmiques del país.

A finals del segle XIX i el primer terç del segle XX van coexistir en aquest context dues maneres d'entendre el paper de la dona en la societat. La primera, més tradicional i en línia directa amb el reformisme catòlic, proposa un model de dona culta i instruïda, lligada a la llar, eix fonamental de la seva funció. La segona, lligada al moviment obrer, opta per la incorporació de la dona a la vida col·lectiva i demana per a ella una plena autonomia en totes les esferes de la vida.

Abans de definir cada una de les particularitats dels dos corrents, farem una breu síntesi sobre quina era la presència femenina en una ciutat com

Barcelona, la més industrialitzada de l'Estat espanyol, ja que fou força diferent pel que fa al procés d'introducció del debat sobre el feminisme que es va desenvolupar en altres zones de la península. A Madrid, se centrà al voltant dels cercles krausistes i de la Institución Libre de Enseñanza als anys del Sexenni revolucionari i la Restauració, com explica Giuliana di Febo¹² per passar als debats integrats en les diferents organitzacions polítiques i sindicals, ja plenament estructurades al segle xx i sobretot als anys de la Segona República.

A principis del segle xx, Barcelona era ja una ciutat plenament industrial. La Barcelona de finals del XIX és la de les grans famílies lligades al sector tèxtil, a la metal·lúrgia, la banca i els transports marítims i terrestres. Sorgeixen les famílies Güell, Girona, el marquesat de Comillas, la família Arnús, la Muntada i altres, que van optar per una estratègia d'aliances de poder a partir dels matrimonis entre la seva descendència per tal de concentrar el capital. Van ser famílies molt actives i que aviat es van implicar en els destins de la ciutat a partir del govern municipal o de les institucions que anaven creant. Un dels paradigmes d'aquesta nova burgesia industrial va ser Claudi López Bru, amic de Verdaguer i de Gaudí. També el seu fill Claudi va continuar establint relacions entre el poder temporal i l'Església, i va concebre diverses institucions per tal d'actuar de manera paternalista sobre la classe obrera.¹³ Totes aquestes famílies s'implicaren en l'embranchada de l'Exposició Universal de 1888, que va mostrar al món una ciutat poderosa i moderna a partir de la màquina de vapor. Les fàbriques en poblaven el pla i per les rodalies avançaven nous habitatges amb persones noves, que procedien de les zones rurals catalanes en un primer moment, i de les zones del llevant i del sud de la península, ja entrada la primera quinzena del segle xx. A hores d'ara, feia anys que els obrers i les obreres treballaven en les indústries tèxtils que s'havien establert, i ara la majoria de les persones que hi estaven ocupades eren dones. Les sirenes cridaven a la feina de les més menudes; nenes i adultes acudien als torns davant els telers i les ordidores. Altres dones podien optar per un treball més ben retribuït i que precisava també una millor especialització: a les botigues i als despatxos, en el món de la lletra impresa, de la màquina d'escriure, de la comptabilitat i l'atenció al client. La indústria catalana es diversificava, es multiplicaven els serveis i les especialitzacions i calien persones

12. Febo, G. di (1976).

13. Destaquem el Consejo Nacional de Corporaciones Católicas Obreras, l'Acció Catòlica, el Centro de Defensa Social o la Confederación Nacional de Sindicatos Católicos, entre d'altres.

preparades per fer-ho. La incorporació femenina en el sistema de fàbrica havia començat molt aviat a Catalunya, i la seva contribució fou importantíssima. Segons el cens obrer de 1905, en una Barcelona de 561.755 habitants, treballaven a la ciutat 155.822 obrers manuals, dels quals 44.129 eren dones. És a dir, el 28 % de la classe obrera. Les dones obreres representaven un 15 % de la població femenina de la ciutat, del qual un 27 % ja formava part de la legió d'obriers industrials.¹⁴ Aquests cens oficials no feien constar el treball més explotador i encobert: el de les dones a les seves llars cosint, planxant o rentant per compte d'altri, les minyones, l'explotació de les nenes i la prostitució. Amb tot, la presència de la dona obrera a la ciutat era encara força amagada, però a partir d'aquests anys començaren a aflorar a la superfície manifestacions de la seva presència, ja fos en conflictes al carrer o a partir de la seva presència en institucions ciutadanes, en els llocs de treball o en associacions diverses. Totes aquestes dones van haver de lluitar contra la misèria i la desídia que planava sobre la seva classe. Els seus problemes van ser per extensió els de tota la ciutat: massificació, manca de mesures higièniques en carrers i cases particulars, manca d'assistència mèdica, desnutrició, atur, abandó de la canalla i la gent gran, i un llarg etcètera sovint descrit per metges i reformistes socials de la seva època i per professionals de la història.¹⁵

Segons la memòria de 1913 de la Inspecció de Treball, editada per l'Institut de Reformas Sociales, la jornada laboral de les dones era de 9 a 10 hores i eren elles també el 63 % de les persones que treballaven en els torns de nit a les fàbriques. El seu salari equivalia al 55-60 % dels sous dels homes, ja que no tan sols estaven més mal pagades, sinó que feien les feines pitjors, pensem que els càrrecs de responsabilitat o més ben remunerats es reservaven als homes.¹⁶

Barcelona, però, no és només una ciutat industrial, és una de les ciutats amb més implantació de vida monàstica catòlica. Les dones també en són

14. Vegeu Balcells, A. (1974).

15. Ens remetem a Romero-Maura, J. (1989), Kaplan, T. (2003), i sobretot a Ullman, J. C. (1972).

16. És força interessant constatar les fonts de l'època. La «Monografía Estadística de la Clase Obrera» (dins *Anuario Estadístico de Barcelona*, 1917) afirma: «En cuanto al sexo de los obreros, es de una importancia extraordinaria conocer su proporción entre los operarios de cada clase, ya que la industria tiende en general a utilizar el trabajo de las mujeres [...] merced a las invenciones de la maquinaria, las tareas del operario se han simplificado extraordinariamente hasta el punto de que aquél no sirve más que para vigilar la labor de la máquina, y además se acentúa la tendencia a la economía de los salarios, puesto que el trabajo de la mujer se paga menos que el del hombre».

les grans protagonistes: a finals del segle XIX hi ha més de 4.000 monges que viuen en 384 convents.¹⁷ La majoria treballen en orfenats, hospitals públics i escoles per a la població obrera. Segons la premsa catòlica, en el primer decenni del segle XX les monges regentaven 200 hospitals, 20 manicomis (com en deien a l'època), 40 hospicis i 248 residències de nens, nenes i persones grans. S'ocupaven de l'educació de 56.000 pàrvuls, 15.591 nens i nenes de primària gratuïta i 880 adults d'escoles nocturnes. També les monges feien d'infermeres o de carcelleres en hospitals militars i presons.¹⁸ No cal dir que treballaven sense salari, a canvi de la manutenció i la vida al convent. Com a contrapartida, tenien assegurada la vellesa i els guariments i les atencions en cas de malaltia, importantíssims en dones soles i en un context urbà que no garanteix a les classes treballadores cap mena de subsidi o ajut per atur, malaltia o jubilació. Cal recordar que l'ensenyament obligatori no s'havia estès a tots els sectors de la societat i que la majoria de la classe obrera era analfabeta. La gran tasca dels anarquistes i persones lliurepensadores als darrers anys del segle XIX i els primers trenta del XX va ser la creació d'escoles laiques i coeducadores en què molts nens i nenes del proletariat es van educar. També en les de la Mancomunitat de Catalunya, que a partir de 1914 va estendre la seva obra educadora. La Mancomunitat les havia aprovat el 16 d'octubre de 1911, però la seva realització pràctica no arribà fins el 6 d'abril de 1914, ja que el Partit Radical a Barcelona s'hi havia posat en contra. L'objectiu prioritari era la formació social i tècnica de la classe treballadora que vivia a Catalunya.¹⁹ L'obra educativa de la Mancomunitat i de la Diputació Provincial se centrà bàsicament en el Consell de Pedagogia format el 1916 i que va ser fill del Consell d'Investigació Pedagògica de 1913. El Consell va passar a dependre de la Mancomunitat el 14 d'abril de 1920. La Mancomunitat va assentar les estructures per a una formació educacional i social de treballadors i treballadores catalans; malauradament, la seva obra es va veure truncada de manera oficial el 12 de març de 1925, quan ja feia temps que estava ferida de mort per la dictadura de Primo de Rivera.

Una gran majoria de la classe mitjana i la classe treballadora es va autoeducar, no tan sols pel que fa a l'aprenentatge alfabetitzador, sinó pel que fa a l'activitat cultural, social i política. Els anys de la dictadura de Primo de Rivera, en què l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona

17. Comparativament, cal dir que a Madrid hi ha 187 convents i a València 153.

18. Segons Kaplan, T. (2003).

19. Galí, A. (1983) i Balcells, A. (1974).